

**ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК СТРАТЕГІЯ ПОДОЛАННЯ МІЖОСОБИСТІСНОГО ТЕРОРУ СЕРЕД
СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ**

Таке соціальне явище, як терор, піддається широкому й різноплановому аналізу. У процесі дослідження виявляється наявність різних форм жорстокості у стосунках між старшокласниками, які містять риси терору. З урахуванням змісту загальних визначень терору подається власне визначення явища міжособистісного міжучнівського терору з подальшим дослідженням його характерних рис і особливостей прояву. Аналіз різноманітних позицій таких наук, як філософія, етика, психологія та ін. надав можливість довести, що толерантність – найбільш ефективна і конструктивна стратегія подолання міжособистісного терору.

Безодня кличе безодню, і цей поклик має ім'я тероризм. Маловірогідно знайти підстави для сумнівів у правдивості того, що насилля породжує насилля, агресія викликає агресію, тероризм спонукає до тероризму - це закономірність. Наявність же виключень, як відомо, лише підтверджує правило.

XX століття – коротка мить на сторінках світової історії – наскрізно пронизане насильством у найрізноманітніших його формах і проявах, новітнє його обличчя – тероризм. Існує безліч різноманітних інформаційних джерел [1; 2; 3], які містять ретельний аналіз тероризму і подають різні типології і класифікації цього явища. Але тероризм за умов його сучасного прогресу для свого визначення потребує, окрім філософських та політичних, допоміжних історичних, психологічних, суспільствознавчих, правових та ін. засобів. У цілому можна стверджувати, що в світі накопичений величезний теоретичний і практичний матеріал стосовно боротьби з тероризмом. Однак всі ці праці, на жаль, не привнесли істотних змін у процес подолання і викорінення цього феномену. Розроблені і запропоновані фахівцями (політологами, конфліктологами, соціологами і т.д.) методи не виявилися достатньо дієвими, щоб спромогтися зупинити лавину насильства, в яку втягується людство. Вищезазначене приводить до висновку, що жоден з наявних методів чи застосованих тактик і стратегій не вирізняється конструктивністю, продуктивністю та результативністю, а окрім зазначеного, ще й гуманністю. Як відомо, одна з позицій офіційних властей стосовно виконавців терористичних актів полягає в тому, щоб не вести з ними переговори, не йти на жодні поступки, а в разі відмови здатися – знищувати. Прибічники такої позиції на хибному шляху: смерть не може бути провідником до життя. Будь-яка ситуація (конфліктна, кризова, екстремальна) завжди має в своєму арсеналі принаймні дві перспективи розв'язання, конструктивним шляхом чи деструктивним – вибір суб'єкта цієї ситуації. Особистісний фактор чинить превалюючий вплив не лише на розв'язання, але й на якісний результат кінцевого вирішення ситуації. Дух визначає вибір і поведінку людини.

Зазначене вище дає можливість вивести наступний висновок з попереднім застосуванням афоризму: краще попереджувати хворобу, ніж її лікувати, аналогічно: попередження тероризму більш реальне, ніж його скасування. Попередження та подолання досліджуваного явища полягає в ефективному впливі на його найглибінніші корені. Йдеться про внутрішні, психологічні корені, що криються в самій особистості терориста, а також його віковому потенціалі.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз сучасних досліджень таких наук, як юриспруденція, конфліктологія, політологія, психологія [4; 5; 6] стосовно проблеми тероризму свідчить про те, що точка відліку цього явища починається ще зі шкільної лави, а можливо, й раніше.

Постановка проблеми. Конфлікти між однокласниками та учнями різних класів, агресивність, жорстокість, насильство в шкільному середовищі – відомі явища, що більшою чи меншою мірою виявляються в будь-якому загальноосвітньому закладі і мають давню історію виникнення. Фахівці (педагоги, психологи, працівники правоохоронних органів і т.д.) відзначають, що актуальність проблеми дитячого та підліткового насильства останнім часом надзвичайно зросла. До того ж агресивність та жорстокість у міжособистісних стосунках серед старшокласників усе більше набуває рис терору.

Власне саме ці соціальні чинники особливим чином заaktuалізували тематику даної проблеми і обумовили мету дослідження.

Мета дослідження: визирити та проаналізувати наявні методи, тактики і стратегії, які застосовують підлітки з метою подолання міжособистісного терору в учнівському середовищі.

Завдання дослідження:

Поставлені завдання відповідно узгоджуються з метою роботи і визначаються таким чином:

- 1) спираючись на основні й найбільш відомі класифікації терору, вивести власне визначення поняття міжособистісного терору у сфері міжучнівських стосунків;
- 2) визначити поширеність досліджуваного явища, частоту його проявів;
- 3) класифікувати наявні форми міжособистісного міжучнівського терору та основні методи, тактики, стратегії подолання цього явища.

Слід зазначити, що предмет дослідження є багатокомпонентним і багатоаспектним, що ускладнює його вивчення.

Організація та проведення дослідження.

Дослідження здійснювалося на базі загальноосвітніх шкіл №1 та №2 смт Лугини Житомирської області. Основну вибірку дослідження склали учні 5-х (81 особа), контрольну – учні 9-х класів (75 осіб).

У попередніх авторських роботах [7; 8] розглядалася дана проблема, але в іншому ракурсі, і досліджувалися дещо інші, але безумовно споріднені явища. Так, у процесі вивчення негативних проявів у міжособистісних стосунках школярів було виявлене явище безпідставного некорисливого насильства, яке проявляється у формі образ і нападок, причому воно являє собою груповий феномен, оскільки діти виконують різноманітні ролі: "помічників" хулігана, його намовників, спостерігачів, які зазвичай знаходяться поряд, але не втручаються в процесі "розбірок", тим самим пасивно стимулюючи дії хулігана. До того ж майже кожна дитина в різний час та за певних обставин і умов ситуації приймає на себе вищевказані ролі, тобто ображає (роль нападника), підпадає під образи (роль потерпілого), спостерігає за образами, спонукає до образ (роль намовника).

На першому етапі дослідження були виявлені: 1) вікові категорії та класи, в яких проблема агресивних впливів з боку однолітків є найбільш актуальна; 2) що, власне, діти розуміють під поняттями "нападки" та "образи"; 3) як підлітки сприймають та характеризують ситуації нападок та образ; 4) які психічні стани виникають у процесі переживання кривди від однолітків.

Експериментальні дані, отримані на I етапі, фактично свідчать про те, що в стосунках між однолітками нерідко превалюють форми крайньої жорстокості, які містять усі риси терору в найскравіших його проявах. Тому виникає потреба у називанні цієї соціальної деструкції, тому що дане явище переросло рамки такого поняття як "дитяча жорстокість". Отже, співставлення змісту визначень терору" [9] і його основних рис [10] дає підстави назвати це явище **міжособистісним міжучнівським терором**. Представлення визначення зазначеного явища – ключ до відкриття справжніх джерел його походження і вкрай необхідний і суттєвий етап у подальшому проведенні експерименту.

Міжособистісний міжучнівський терор – це багатокomпонентне і багаторівневе явище, котре виникає у сфері міжособистісних зв'язків учнів ЗОШ, у процесі яких здійснюється деструктивний вплив одного суб'єкта взаємодії на іншого з метою залякування, підкорення і пригнічення засобами фізичної, вербальної, невербальної агресії.

Вагомими аргументами на захист представленого визначення можуть слугувати дані опитувальників, респонденти яких підтверджують, що у процесі навчальної діяльності, підготовки до участі в різноманітних виховних заходах, проведення шкільних розважальних програм та вечорів відпочинку вони зазнавали агресії у найрізноманітніших формах з боку своїх однокласників. Кожна з зазначених ними форм мала до того ж специфічні прояви. Представимо їх схемою (Схема 1).

Матеріали дослідження, одержані в результаті застосування методів фронтального опитування і структурованого та напівструктурованого інтерв'ю, підтвердили припущення стосовно того, що учні-жертви зазнають не лише однієї якоїсь форми агресії, а синтезу багатьох форм. Наголосимо, що фізична агресія не є найбільш часто вживаним компонентом терору, хоча невеликий відсоток з опитаних (8%) відзначали, що психологічно їм легше було б терпіти фізичні травми, ніж ті, що чиняться нефізичними засобами, але, на їхню думку, вражають сильніше, тому що спричиняють довготривалу психологічну травму, з якою, як свідчать респонденти, їм справитися важче.

Зайве нагадувати про важливість проблеми емоційної нестійкості та невірноваженості учнів старших класів. У силу вікових особливостей старший підлітковий вік є найбільш вразливим щодо виникнення негативних психічних станів, які в результаті тривалої дії можуть сформувати стійкі негативні особистісні риси у підлітка і шкідливо позначитися на подальшому розвитку та становленні.

Саме тому наступний етап експерименту був спрямований на отримання даних про психоемоційні стани учнів-жертв, що виникають під впливом міжособистісного терору. З цією метою був складений опитувальник, який містив питання, що стосувалися почуттів, переживань, фізичного і психофізіологічного самопочуття.

Опрацювання та аналіз відповідей не дали втішного результату. Виявилось, що нападки і образи, яких зазнають учні, спричиняють потужний руйнівний вплив не лише на особистість потерпілого, його психоемоційний і фізичний стан, а й на організм у цілому. Так, більшість учасників опитування (79%) зазначали, що під час і навіть після таких ситуацій, де вони зазнавали кривдження, окрім негативного душевного і морального самопочуття, відчували головні та серцеві болі, посилене серцебиття, запаморочення, млявість та тремтіння кінцівок, утруднення дихання, рухову та мисленнєву загальмованість та ін. Такі соматоформні реакції при частому і регулярному їх повторенні спроможні викликати в ще нестійкій психіці підлітка безповоротні несприятливі процеси, які здатні нанести шкоду його здоров'ю. Виявленні стресові реакції на терор, як бачимо, викликають цілий комплекс афективно-шочових розладів з наступною деформацією комунікативних дій. До того ж, як свідчать фахівці [11; 12], вони супроводжуються, як правило, зниженням або втратою працездатності, особливо в навчальній діяльності, концентрації уваги, критичного мислення, адекватного сприйняття дійсності.

Схема 1.

Як відомо, основна функція терору – викликати страх. У ході проведення індивідуальних бесід 70% учнів-жертв зазначили, що під час знущань (а деколи і до їхнього початку) вони втрачали спокій, самовладання, відчували сильну тривогу і страх. На прохання описати свої переживання, відчуття і те, що з ними відбувалося, 33% дітей вказали, що під дією страху вони відчували розгубленість, безпорадність, пригніченість; 28% – бажання "провалитися під землю", втекти, 17% – душевний біль; 20% – одночасно зі страхом відчували ненависть, злість, гнів, бажання помсти; 2% – бажання вмерти. Такі різномірні відповіді вказують на те, що підлітки, стикаючись зі стресом і фрустрацією, по-різному реагують на них, що обумовлюється індивідуальними психофізіологічними особливостями і нахилами. Немає резону доводити, що ці висловлювання засвідчують відсутність забезпеченості такої базової потреби як безпека. Це вкрай небезпечно для підлітка, тому що вона є умовою особистісного росту, самоактуалізації "Я". Її відсутність призводить до деформації всіх складових особистості.

Підліткам було складно відрефлексувати власні психічні стани, спричинені такою специфічною емоцією як страх, і дати розгорнутий аналіз своїх негативних почуттів, що виникають під її дією. Зрозуміло, що діти змушені переносити набагато сильніші страждання, ніж вони здатні висловити. Емоція страху діє на людину масштабно, захоплюючи під свою владу всі життєвоважливі процеси організму. Так, Ізард Л.Е., Коупленд Н. та ін. дослідники психології емоцій виявили, що страх супроводжується надзвичайно високим рівнем активації вегетативної нервової системи, яка відповідає за роботу серця та інших органів. Надлишкова активація вегетативної нервової системи створює непомірне навантаження на життєвоважливі органи, які в таких умовах працюють на межі зриву. Сила впливу страху на перцептивно-когнітивні процеси проявляється у тому, що при його відчутті увага зазвичай різко звужується, істотно обмежується сприйняття, мислення, а поведінка втрачає адекватність. Емоційно-психологічний стан людини, яка знаходиться під впливом цієї емоції, можна охарактеризувати як кризовий, хворобливий, невротичний. І якщо це результат дії страху на дорослу психологічно і фізично зрілу людину, то можемо уявити масштаби руйнуючої дії тієї ж емоції на особистість та організм підлітка в цілому.

Дослідження мало своїм завданням в'ясувати, перед чим чи ким учні-жертви відчувають страх і які обставини чи умови ситуації лякають їх найбільше.

Виявилося, що досліджувана категорія дітей (жертви терору) була одноголосна у зазначенні причин страху. Це, по-перше, страх фізичного ушкодження (і це не дивно, тому що викликається інстинктом самозбереження), і по-друге, страх приниження гідності перед значущими іншими (однолітками, однокласниками, друзями, вчителями) і самооцінки. Причому 64% досліджуваних наголошували, що друга причина для них являється істотною, ніж перша. І це зрозуміло: благополуччя підлітка великою мірою залежить від позитивного сприйняття і оцінювання однокласниками та найближчим оточенням.

Серед ситуацій, яких найбільше страшаються підлітки, були названі можливість опинитися: 1) наодинці з нападником, 2) "загнаному в тупик", 3) далеко від групи однолітків чи дорослих, які б могли вступитися на за-

хист. Причому психологічний зміст ситуації безпосередньо впливає на виникнення певних станів у людини: невротичних, афективних, негативних психосоматичних і т.п. Існує також думка, що негативні психічні стани спричиняє не сама психотравмуюча ситуація, а ставлення особи до цієї ситуації.

Для остаточного розкриття проблеми слід було в'яснити частоту проявів досліджуваного явища, тобто його епізодичність / регулярність, тому наступне завдання, яке постало перед дослідженням – з'ясувати, як часто старшокласники зазнають нападок і образ з боку однолітків.

Шляхом анкетування було виявлено, що 68% із них хоча б іноді зазнавали образ чи нападок з боку однолітків; 44% від зазначеної кількості постраждалих зазнавали образ мінімум один раз на тиждень. Результати анкетування свідчать, що прояви насильства і жорстокості в учнівському середовищі, на жаль, виявляють тенденцію до стабільності, що не може не викликати стурбованості з боку всіх педагогічних категорій, батьків учнів та суспільства в цілому і потребує термінового і безвідкладного втручання з метою подолання цього явища.

Осмилення отриманих даних попередніх етапів дослідження спонукало до розробки стратегій подолання явища міжособистісного міжучнівського терору в середовищі старшокласників.

В уже згадуваних авторських роботах наводяться дані опитування, які свідчать, що основними методами подолання певних форм агресивних впливів однолітків, яким найчастіше віддають перевагу, являються наступні:

- 1) фізичний / вербальний опір;
- 2) ігнорування / терпіння;
- 3) маніпулювання соціальним контекстом;
- 4) планування помсти.

Як видно, основні методи подолання старшокласниками агресивних дій однолітків не вирізняються конструктивністю, оригінальністю, творчим підходом, а найголовніше – вони не можуть усунути проблему або реконструювати її для ефективного розв'язання.

До того ж проблема міжособистісного терору багатокомпонентна і багатоаспектна, тому потребує системного підходу для її остаточного подолання. Тобто застосування та оптимальна реалізація внутрішніх сил і потенцій особистості потерпілого, спрямованих на створення власної стратегії подолання тих видів нападок і образ, яким він піддається, – з одного боку і зовнішніх соціально-психологічних та виховних заходів зі сторони адміністрацій шкіл та їх педагогічних колективів – з іншого. Причому оптимальне і найбільш конструктивне її вирішення можливе лише при синхронній роботі з усіма учасниками конфлікту: з тими, що спричинюють насильство (агресорами та їх намовниками), а також жертвами і спостерігачами.

Автори роботи також ставили перед собою мету розробити і запропонувати для практичного застосування власну стратегію подолання виявлених у процесі дослідження негативних явищ, що існують в учнівському середовищі. Нижче буде представлено авторський підхід до зазначеної проблеми і висвітлення базисних принципів розробки стратегії подолання міжособистісного міжучнівського терору.

Аналіз та узагальнення емпіричних і експериментальних даних психолого-педагогічної літератури стосовно проблеми дитячої жорстокості та насильства (тощо) свідчить про те, що в них здебільшого розглядалась сторона агресора, порушника, хулігана. Увага психологів приділялась розробці корекційних програм, тренінгів та превентивних форм роботи, спрямованих лише на одну сторону конфлікту, тобто нападника, агресора. На практиці ж вони спрацьовували лише тимчасово, і проблема незабаром відновлювалась. Простіше кажучи, фахівці намагалися вирішити проблему шляхом зменшення, придушення зла. У даній статті пропонується, так би мовити, перевернута перспектива: подолати зазначену проблему шляхом примноження добра, тобто допомогти потенційним жертвам створити індивідуальну стратегію протидії агресору на принципах толерантності. Ми переконані, що проблема вирішується не шляхом боротьби з жорстокістю та насильством (не можна вичерпати ворожнечу насильницькими методами), а 1) виведенням потерпілого з позиції жертви і 2) озброєнням його конструктивними стратегіями подолання агресивних впливів нападника, 3) позбавленням агресора подразника, який провокує його до дій. Звичайно, такий підхід не забезпечить стовідсоткового позитивного результату, але може стати надзвичайно дієвим при умові вмілого застосування певним чином розроблених методик і тренінгів.

Як видно, вищезазначений підхід базується на концепції ненасильницького опору. Утвердження ідеї толерантності та ненасильства – позиція давня і має багато авторських варіантів і тлумачень з відповідними методами їх пропаганди. Висвітliamo суть найпоширеніших і визнаних більшістю позицій ідеї терпимості і ненасильства, які в подальшому стануть для нас опорними в розробці методик.

У християнстві ненасильницька дія виступає, з одного боку, як миролюбність, уміння прощати іншим людям гріхи, зневагу, з другого – як непротивлення злу насильством, з третього – як здатність відповідати добром на зло. Моральною підставою такої поведінки виступає любов до Бога, а через Нього – до людей і самого себе. Заповіддю "про шоку" Христос закликає ворогуючих зробити крок назустріч один одному. Хто перший це зробить? Звичайно, той, хто духовно вищий, великодушніший, хто може зглянутися на слабкість іншого. Не відповідаючи на зло насиллям, ми, як це не парадоксально, протиставляємо злу силу, бо здатність "підставити шоку" вимагає набагато більшої сили духу, ніж просто "дати здачі".

Йдучи за Л. Толстим, сутність принципу непротивлення полягає в тому, щоб боротися зі злом у людині і любити в ній усе людське, боротися зі злом у самому собі та одночасно любити у собі духовне начало.

Концепція ненасильницького опору представлена також у поглядах Махатми Ганді – видатного філософа і суспільного діяча Індії. Учений відзначив, що сутність ненасильницької дії – це орієнтація на іншу людину, яка виступає опонентом, а не ворогом. Спроба стати на її позицію, зрозуміти її частину істини – основа для правильного прийняття рішення та його ненасильницького втілення в життя.

У світлі сучасного бачення ця ідея розглядається через призму різноманітних новітніх концепцій і парадигм, наприклад І.Д. Беха (культивування у вихованця цінностей іншої людини), Г. Балла (парадигма діалогу культур), В. Семіченко (ненасильницька парадигма управління) та ін.

А.А. Гусейнов висловлює таку позицію: людина може бути доброю, тому у стосунках між людьми завжди залишається можливість співпраці.

З огляду на завдання експерименту – поставити агресора "по свою сторону барикади" і зробити з нього якщо не одностороннім, то принаймні, не противником – ця позиція являється опорною. Адже ніхто не зможе заперечити, що навіть у пустелі інколи розквітає лілея.

Людство на межі самознищення, і поки цивілізація і культурний прогрес ще не встигли знищити традиційних принципів суспільства, проблема насильства на сучасному етапі повинна вирішуватися саме на засадах толерантності.

Повертаючись до завдань дослідження, перейдемо до її практичної частини. Черговим етапом дослідження стала розробка методики, яка б допомогла учням створювати власні стратегії подолання агресивних впливів однолітків.

Відмічено, що вибір методів, способів, стратегій залежить від особливостей мислення, тобто домінантності. Різниця в домінантності і визначає вибір стратегії виконання завдань чи розв'язання задач. Якщо ж під задачею розуміти конфлікт, то розв'язання її неможливе за визначеним шаблоном, певною формулою чи алгоритмом дій. Безумовно, такого роду задачі вимагають евристичного розв'язання. Отже, марно існує погляд на наявність проблеми, як на джерело активного творчого мислення. Висновки з вищезазначеного зайвий раз доводять першочергове значення розвитку креативності учнів, дивергентного та конвергентного мислення, сенсорної чутливості, підвищення індивідуального рівня творчих здібностей і т.п. Адже винайдення власної стратегії подолання агресивних впливів однолітків вимагає від особи, яка піддається нападкам, задіяння власних внутрішніх енергодіючих процесів, творчих і особистісних потенцій, а також умінь і навичок розв'язання, нових, нестандартних, евристичних задач.

В авторських роботах розглядається такий вид метафори, як притча в якості евристичної задачі, теоретично обґрунтовується та експериментально доводиться, що притча як евристична задача – ефективна методика розвитку креативності, мислення, інтуїції, уяви, а також пошуку стратегій подолання різноманітних життєвих проблем та конструктивного вирішення конфліктних ситуацій.

Трансформували певним чином зазначену методику, пристосуємо її до завдань нашої проблеми і експериментально апробуємо.

Критерієм ефективності роботи над розв'язанням евристичних задач є вміння й доцільне застосування до тієї самої притчі всіх основних стратегій, що входять до системи КАРУС [13]: стратегія пошуку аналогів, стратегія комбінаторних дій, стратегія реконструктивних дій, універсальна стратегія, стратегія універсальних підставлень. Застосовуючи по чергово різні стратегії та отримуючи контрастні смисли, суб'єкт усвідомлює, що той самий предмет чи об'єкт можна розглядати з багатьох позицій і отримувати різні варіанти розв'язань тієї ж самої задачі. Вищезгадані смисли в свою чергу впливають на свідомість, змінюючи її, а, як відомо, зміна свідомості породжує зміну поведінки. (Цікаво, що слово "покаяння" – буквально означає "зміна способу мислення"). Саме тому при застосуванні системи КАРУС в роботі над задачами-притчами відбувається пошук власної стратегії подолання агресивних впливів однолітків: особа-жертва, працюючи над запропонованою задачею, бачить свою проблему з різних сторін. Застосовуючи основні стратегії вищезазначеної системи для розв'язання задачі, вона отримує чималу кількість варіантів вирішення власної проблеми і на основі суб'єктивної оцінки визначає, яку саме стратегію слід розробити для конструктивного її вирішення.

При груповій формі роботи над пошуком можливих варіантів розв'язання евристичних задач також доцільно застосовувати метод евристичного діалогу Сократа. Він вважав найкращим методом активізації латентних здібностей співрозмовників саме діалог, бо якраз в ньому розкриваються діалектичні та евристичні якості мислення.

Висновок:

Терор і толерантність – форми міжособистісних стосунків, однак конструктивністю і життєдайністю характеризується лише одна. Якою озброїтися в подоланні конфліктів – добра воля людини. "Життя і смерть дав Я тобі, благословіння і прокляття. Вибери життя", - говорить Господь. У повелінні – "вибери життя" – утримується підказка до керівництва в подоланні явища міжособистісного терору зокрема і тероризму в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ольшанский Д.В. Страх // Психология современной российской политики. – М., 2001. – С. 464.
2. Ольшанский Д.В. Психология террора. – Екатеринбург-Москва, 2002.
3. Психология террористов и серийных убийц. Хрестоматия. – Минск, 2004.
4. Гозман Л.Я. Политическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.

5. Еникеев М.И. Практикум по юридической психологии. – М.: Норма, 2001.
6. Ривман Д.В. Криминальная виктимология. – СПб., М., Харьков, Минск: Питер, 2002.
7. Кіричевська Е. Аналіз міжособистісної взаємодії старшокласників в умовах освітнього середовища. // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Т. 5., ч. 7. – К., 2003. – С. 117-125.
8. Кіричевська Е.В. Особливості міжособистісної взаємодії учнів загальноосвітніх шкіл, що проживають в зоні радіологічного лиха // Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія. Т.7. – К., 2003.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1986.
10. Ольшанский Д.В. Психология террора. – Екатеринбург-Москва, 2002. – 263 с.
11. Ривман Д.В. Криминальная виктимология. – СПб., М., Харьков, Минск: Питер, 2002.
12. Хечимович Владимир. Нераспознанная потребность в психосоциальной помощи в условиях современной войны // Социально-психологические и медицинские аспекты жестокости. Информационный научный журнал. – 2001. – №1. – С. 31-35.
13. Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач. – К.: Радянська школа, 1983.

Матеріал надійшов до редакції 11.10.2004 р.

Киричевская Э.В. Толерантность как стратегия преодоления межличностного террора среди старшеклассников общеобразовательных школ.

Такое социальное явление, как террор подвергается широкому и разноплановому анализу. В процессе исследования выявляется наличие разных форм жестокости в отношениях между старшеклассниками, которые содержат черты террора. С учетом содержания общих определений террора предлагается собственное определение явления межличностного межученического террора с последующим исследованием его характерных черт и особенностей проявления. Анализ разнообразных позиций таких наук как философия, этика, психология и др. предоставил возможность доказать, что толерантность – наиболее эффективная и конструктивная стратегия преодоления межличностного террора.

Kirichevska E.V. Tolerance as the Strategy of Overcoming Interpersonal Terror Between Senior Pupils of Secondary Schools

Such a social phenomenon as terror is subjected to wide and multiaspect analysis. In the process of research different forms of cruelty in senior pupils' interpersonal relations comprising the features of terror are exposed. Taking into consideration the content of the traditional terror definitions, the interpersonal terror between senior pupils is also independently defined with the further research of its characteristic features and peculiarities of display. The analysis of various standpoints of such sciences as Philosophy, Ethics, Psychology etc. made it possible to prove that tolerance is the most effective and constructive strategy of overcoming interpersonal terror.